

ARISZTOTELÉSZ

LÉLEKFILOZÓFIAI ÍRÁSOK

49 - 63
95

A 1003 III. 3. 6. 17.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A fordítás az alábbi kiadásokból készült:
Aristotle's De Anima. Edited by David Ross. Oxford, 1961.
Aristotle's Parva Naturalia.
A Revised Text... by Sir David Ross. Oxford, 1955.

STEIGER KORNÉL fordítását átdolgozta
BRUNNER ÁKOS és BODNÁR ISTVÁN (*A lélek*)

A Kisebb lélekfilozófiai írásokat fordította
STEIGER KORNÉL

A fordítást az eredetivel újra egybevetette
LAUTNER PÉTER

A mutatót készítette
BRUNNER ÁKOS

Hungarian translation © Steiger Kornél, 1988, 2006
© Lautner Péter, 2006
© Mester Béla, 2006

ISBN 963 05 8385 2

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia utca 19.
www.akkrt.hu
www.szakkonyv.hu

III. KÖNYV

1. fejezet

Hogy nincs más érzékelés ezen az ötfélén – mármint a látáson, halláson, 424b22
szagláson, ízlelésen és tapintáson – kívül, arról a következőkből győződ-
hetünk meg. Mindent, aminek az érzékelése tapintás, érzékelünk is (a 25
tapinthatónak ugyanis mint tapinthatónak minden minőségét érzékeljük a
tapintással); és az is szükségszerű, hogy ha egyfajta érzékelésünk hiány-
zik, akkor egy érzékszervünk is hiányozzék, s hogy az érzékelés mindazon
tárgyai, amelyeket tapintás útján érzékelünk, tapintással érzékelhetőek,
tapintásunk meg van. Amiket pedig közegen keresztül érzékelünk és nem
úgy, hogy megérintjük őket, azokat az egyszerű [testek] segítségével érzé- 30
keljük – ezen azt értem, hogy például víz és levegő segítségével. Ezzel pe-
dig az a helyzet, hogy ha egyetlen elemen keresztül több, egymástól ne-
müket tekintve különböző minőséget érzékelünk, szükségszerű, hogy aki
ilyen érzékszervvel bír, mindkétféle minőséget érzékelje (például ha le-
vegőből áll az érzékszerv és a levegő egyaránt alkalmas mind a zaj, mind a
szín érzékelésére); ha pedig egyazon minőséget több elem által lehetsé- 425a
ges érzékelni, például a színt mind a levegő, mind a víz által (mivel mind-
kettő átlátszó), akkor az, akiben csak az egyik elem van jelen,¹ érzékelni
fogja azt, ami mindkettőn keresztül érzékelhető. Az érzékszervek csupán
ebből a két elemből vannak megalkotva (a pupilla ugyanis vízből áll, a
hallószerv meg levegőből, míg a szaglószerv ezek egyikéből vagy másiká- 5
ból), a tűz ellenben vagy egyikben sincs jelen, vagy mindegyikükben egy-
aránt (hiszen meleg nélkül semmi sem képes érzékelni), a föld pedig vagy
egyikben sincs jelen, vagy leginkább még sajátosan a tapintószervbe van
belekeverve. Ezért meg kell állapítanunk: nincs más érzékszerv azokon
kívül, amelyek vízből és levegőből állnak. Mármost némely élőlény tény-
legesen rendelkezik ezekkel az érzékszervekkel. A nem fejletlen vagy 10
csonka állatokban tehát minden érzék megtalálható (hiszen úgy látszik,

¹ Azaz, akinek az érzékszervében csak az egyik elem van jelen.

még a vakondnak is van szeme a bőrtakaró alatt). Ennélfogva – hacsak nincs valami olyan másfajta elemi test vagy olyan tulajdonság, amellyel egyetlen, a mi világunkban megtalálható test sem rendelkezik – nincs egyetlen olyan érzék sem, amely hiányozna belőlük.²

De nem létezhet valamiféle sajátos érzékszervünk az érzékelés közös tárgyai számára sem, amelyeket az egyes érzékekkel járulékosan érzékelünk. Ilyen a mozgás, nyugalom, alak, kiterjedés, szám.³ Mindezeket ugyanis a mozgás segítségével érzékeljük.⁴ Például mozgással érzékeljük a kiterjedést – és ennélfogva az alakot is, hiszen az alak a kiterjedés egy fajtája. A nyugalomban lévő pedig azáltal érzékeljük, hogy nem mozog, míg a számot a folytonosság tagadása és az egyes érzékek tárgyai révén, ugyanis minden egyes érzék egy-egy féle dolgot érzékel). Ennélfogva világos, hogy nem létezhetik külön érzék az ilyen közös tárgyak számára, amilyen például a mozgás. Hiszen az olyan lenne, mint amilyen az, ahogy jelenleg érzékeljük az édeset a látásunk által. Ez azért van így, mert mindkettőt érzékeljük, és ily módon, ha ezek egybeesnek, ezt fölismerjük. Ha nem így volna, akkor a közös minőségeket kizárólag csak járulékosan érzékelhetnénk, ahogy például Kleón fiát észlelve nem azt érzé-

² A bekezdés gondolatmenete a következő. Az érzékelésnek két típusa van: (1) a tárgy érintésén alapul a tapintás (és az ízlelés, amely itt nem kerül szóba), (2) közegen keresztül történik a látás, hallás, szaglás. – Kérdés, lehetséges-e más érzékelés is? Bebizonyítjuk, hogy vagy nem lehetséges, vagy föl kell tennünk egy ötödik elem létezését, amely világunk egyik lényében sincs jelen. A közeg ugyanis, amelyen keresztül érzékelünk, elemi természetű. A látás és a hallás közege a víz és a levegő. (A szaglás itt nem kerül szóba, de korábban [II 9, 421b9] olvastuk, hogy annak közege ugyanez a kettő.) Mármost a pupilla vízből, a hallószerv levegőből, a szaglószerv vagy vízből, vagy levegőből áll. – Arisztotelész érvelése azért nem meggyőző, mert nem bizonyítja annak szükségszerű voltát, hogy a közegen keresztül érzékelő szervnek és a közegnek rokon természetűnek kell lennie, valamint hogy a négy elem közül csak a víz és a levegő lehet közege érzékelésnek.

³ A kéziratokban a listát a „az egy” kifejezés zárja. Az antik kommentátorok azonban ezt a kifejezést rendszerint elhagyták, fordításunk is ezt követi.

⁴ Ross töri a mondatból „a mozgás segítségével” kifejezést, arra hivatkozva, hogy a számot, amely szintén tárgya a közös érzékelésnek, nem mozgással, hanem „a folytonosság tagadása ... révén” érzékeljük. – Álláspontja ellen azt az érvet lehet fölhozni, hogy Arisztotelész másutt a *folytonos*-t éppen a mozgás segítségével definiálja: „Folytonosnak azt nevezzük, aminek a mozgása önmagánál fogva egy, és nem másként.” (*Metafizika* V 6, 1016a5.) Ha egy dolgot azért tekintünk egynek, mert „mozgása önmagánál fogva egy”, akkor egy tárgy térbeli vagy időbeli határát e mozgásnak (vagyis a tárgy folytonosságának) tagadásával adhatjuk meg. E határon túl egy másik, azaz egy *második* tárgy mozgását találjuk.

keljük, hogy ez a Kleón fia, hanem hogy fehér, és ehhez járulékosan tartozik hozzá, hogy Kleón fia. Ám az érzékelés közös tárgyaira valójában – nem járulékos értelemben – közös érzék vonatkozik. Ezekre tehát nem egy sajátos érzék vonatkozik, mert különben semmiképpen sem érzékelnénk őket másképp, hanem csak úgy, ahogy mondtuk.⁵ Egymás sajátos tárgyait pedig járulékosan érzékelik az érzékek, nem annyiban, amennyiben ezen érzékek ezek a bizonyos érzékek, hanem annyiban, amennyiben egy érzéket alkotnak: amikor egyidejűleg támad érzékelés egyazon tárgyról, például az epéről, hogy az keserű és zöld. Hiszen nem az egyiknek a feladata kimondani, hogy a kettő: egy. Ennélfogva tévedhet is valaki: megeshetik, hogy valami zöldet epének vél.

Azt is kutathatná valaki, miért van több érzékünk és nem egyetlen csupán. Talán hogy kevésbé kerüljük el a figyelmünket az érzékelés sajátos tárgyait kísérő olyan közös dolgok, amilyen a mozgás, a kiterjedés és a szám? Hiszen ha egyedül a látás léteznék, s ráadásul ezzel magával a fehérét érzékelnénk, akkor ezeket alighanem nem vennénk észre, és mivel a szín és a nagyság mindig együtt járnak, az érzékelés minden tárgya egyazon tárgynak tűnne a számunkra. A valóságban azonban az a helyzet, hogy a közös tárgyak több különböző érzettárgyban jelen vannak, s ez világossá teszi, hogy ezek különböznek az érzékelés sajátos tárgyaitól.

2. fejezet

Miután pedig érzékeljük azt, hogy látunk és hallunk, szükségképpen vagy a látásával érzékeli az ember azt, hogy lát, vagy más érzékével. Ebben az esetben viszont ez az érzék a látás tényére és a tárgyául szolgáló színre is vonatkozik, és így vagy két érzék fogja érzékelni ugyanazt, vagy önmagát fogja érzékelni az érzék. Továbbá ha a látás érzékelése más valami volna, mint a látás, akkor vagy végtelen regresszus áll elő, vagy valamelyik érzék önmagára fog vonatkozni; ennél fogva helyesebb, ha ezt mindjárt a sorozat első tagjáról feltételezzük.

De van itt egy nehézség. Ha látással érzékelni annyit tesz, mint látni, és

⁵ A mondat végén álló tagmondatot – *ahogy Kleón fiát látjuk* – Torstrik és Ross törli.

ami látszik, az vagy a szín, vagy az, aminek színe van, akkor ha valaki látja azt, ami lát, akkor ez az első látó színes kell hogy legyen.⁶

20 Mármost világos, hogy a látással való érzékelés nem egyféle. Hiszen amikor nem látunk, akkor is a látással különböztetjük meg a sötétet és a fényt is, csak hogy nem azonos módon. Továbbá bizonyos értelemben a látó is színes, mert minden érzékszerv magába fogadja az érzékelés tárgyát, 25 annak anyaga nélkül. Ezért van az, hogy az érzékszervekben az érzettárgyak távoztával is jelen vannak érzetek és képzetek.

Az érzékelés tárgyának és az érzéknek az aktualitása egy és ugyanaz, ám mivoltuk nem azonos. Gondolok például az aktuális hangra és az aktuális hallásra. Hiszen lehetséges hallással rendelkezni anélkül, hogy 30 hallanánk, és aminek van hangja, nem ad mindig hangot. De amikor a potenciálisan halló működésbe lép, és a potenciálisan hangzó hangzani kezd, akkor egyidejűleg támad az aktuális hallás és az aktuális hang, 426a amelyek közül az egyiket meghallgatásnak, a másikat hangzásnak lehetne nevezni. Ha pedig a mozgás (a hatásnak mind a gyakorlása, mind az elszenvedése) abban van jelen, ami hatás alatt áll, akkor szükségszerű, hogy az aktuális hang és hallás a potenciálisban legyen jelen. Hiszen a 5 hatást gyakorló és mozgató működése abban támad, ami elszenved a hatást. Ezért nem szükségszerű, hogy a mozgató mozogjon. Mármost a hangot adó működése a hang vagy a hangzás, a hallóképességé a hallás vagy a meghallgatás. Kettős ugyanis a hallás és kettős a hang, és ugyanez áll a többi érzékre és az érzékelés többi tárgyára is. Hiszen ahogy a hatás 10 gyakorlása és elszenvedése abban van jelen, ami elszenved a hatást, és nem abban, ami hatást gyakorol, úgy az érzékelőnek és az érzékelés tárgyának a működése is az érzékelőben van jelen. Csak hogy némelyiknek van neve – például hangzás és meghallgatás –, más esetben az egyiknek vagy a másiknak nincs: mert nézésnek nevezzük a látás működését, míg a 15 szín működésének nincs neve, ízlelésnek az ízlelőérvék működését, az íz működése ellenben névtelen. Minthogy pedig az érzékelésnek és az érzékelés tárgyának működése egy és ugyanaz, ám mivoltuk különböző, szükségszerű, hogy egyidejűleg múlték el és egyidejűleg maradjon meg az így értelmezett hallás és hang, íz és ízlelés, és hasonlóképpen a többi is. Ám a

⁶ Szinte kivétel nélkül ez a kéziratok olvasata. Az első látó helyett az X kézirat látást olvas, s úgy tűnik, Themisztiosz parafrázisa mögött is olyan szöveg áll, mely mindkét látó helyett látást tartalmazott: „ha valaki látja azt, hogy lát, akkor ez az első látás színes kell hogy legyen”.

potenciálisként értett érzékek és érzéktárgyak esetében ez nem szükségszerű.

A korábbi természetkutatók erről nem beszéltek helyesen, amikor úgy vélték, hogy látás nélkül sem fehér, sem fekete nem létezik, sem pedig íz ízelet nélkül.⁷ Mert bizonyos szempontból helyesen vélekedtek ugyan, más szempontból azonban helytelenül. Mivel kétféle szempontból beszélünk az érzékelésről és annak tárgyáról – mint potenciálisról és mint aktuálisról –, az utóbbiakra áll az, amit mondtak, az előbbiekre azonban nem. Ám ők különbségtétel nélkül szóltak olyan dolgokról, amelyekről pedig nem beszélhetünk különbségtevés nélkül.

Nos, ha a hang az összhangnak egy fajtája, a hang és a hallás meg egy bizonyos értelemben egy; továbbá ha az összhang: arány, akkor szükségképpen a hallás is egy bizonyos arány. Ezért is rontja minden túlzás, mind a túl magas, mind a túl mély hang. Hasonlót művelnek az ízek körében jelentkező túlságosan erős minőségek az ízeletérzékekkel; a látást a túl fényes és túl sötét szín rontja, a szaglás esetében pedig az erős szag – mind az édes, mind a keserű – van ilyen hatással, lévén az érzékelés egy bizonyos arány. Ezért kellemesek a tiszta és vegyítetlen minőségek akkor, ha egy bizonyos arányban keverednek. Például a savanyú, az édes vagy a sós – mert összekeveredve kellemesek. De általában a keverék inkább minősül összhangnak, mint a magas vagy a mély, míg a tapintás esetében az kelt kellemes érzetet, ami képes meleggé és hideggé válni. Az érzékelés pedig olyan arány, amelyre romboló vagy rongáló hatással van az érzékelés túlságosan erős tárgya.

Minden érzék az érzékelés őt megillető tárgyára vonatkozik. Az érzékszervben mint érzékszervben van jelen, és az érzékelést megillető tárgyban fellelhető különbségeket ítéli meg. Például a látás a fehéret és a fekete-

⁷ Philoponosz szerint ez Prótagorász követőinek a nézete volt, vö. *Metafizika* XI 3, 1047a4: „Mert sem meleg, sem édes, sem általában semmi érzékelhető nem létezik, amikor éppen nem érzékelik őket.” – De mivel Prótagorász nem volt természetkutató – érvel Ross –, valószínűbb Szimplikiosz értelmezése: Arisztotelész itt Démokritoszra céloz, akinek 125. töredékében olvassuk: „Konvenció szerint szín, konvenció szerint édes, konvenció szerint keserű – a valóságban atomok és űr.” – Philoponosz és Szimplikiosz értelmezése valójában nem zárja ki egymást, mert ismerünk olyan antik hagyományt, amely a szofistákat is a természetfilozófusokhoz sorolja. Galénosznál olvassuk: „A régiek valamennyi írata a természetről fűdött: Melisszosz, Parmenidész, Empedoklész, Alkmaíon, meg Gorgiasz és Prodikosz művei meg az összes többi.” (*A hipokratészi elemek* I,9)

tét, az ízlelés az édeset és a keserűt, és a többi esetben ugyanez a helyzet. De mivel a fehéret, az édeset és az érzékelés többi tárgyait egymáshoz képest is megítéljük, ezért valamivel érzékeljük azt is, hogy különböznek.

15 Mégpedig szükségképpen érzékkel, mert érzékelhetők (amiből az is világos, hogy a hús nem a végső érzékszerv, mert ha az volna, akkor az ítéző érzékszerv csak akkor ítélné, ha a tárgya hozzáér).

Egymástól elkülönült érzékekkel nem lehet megítélni, hogy az édes különbözik a fehértől, hanem mindkettőnek egyvalami számára kell megjelennie. Hiszen különben akkor is nyilvánvaló volna, hogy különböznek, ha az egyiket én venném észre, a másikat te. Egyvalaminek kell állítania, hogy különböznek; hiszen az édes különbözik a fehértől. Ezt tehát egy és ugyanaz a dolog állítja; és így ahogy ugyanaz állítja ezt, úgy ugyanaz gondol és érzékel. Nos, hogy az egymástól elkülönült érzettárgyakat nem lehet egymástól elkülönült érzékekkel megítélni, az világos. De a következőkből kitűnik, hogy nem is elkülönült időpontokban történik a megítélés. Mert ahogyan ugyanaz állítja, hogy a jó és a rossz különböznek, éppen így, amikor az egyikről állítja, hogy különbözik a másiktól, akkor a másiktól is állítja hogy különbözik. Az „amikor” kifejezés nem járulékos értelemben értendő, azaz nem úgy, hogy például „most állítom, hogy ezek különböznek, de nem állítom, hogy most különböznek”, hanem úgy, hogy „most állítom, és azt állítom, hogy most...” – tehát egyidejűségről van szó. Így hát egy el nem különült képesség működik el nem különült időben. De lehetetlen, hogy egy és ugyanaz a dolog, amennyiben osztatlan és osztatlan időben mozog, ellentétes mozgásokat végezzen. Hiszen ha a tárgy édes, akkor ilyen módon mozgatja az érzékelést és a gondolkodást, míg a keserű ellentétesen, a fehér megint másképpen. Vajon tehát számszerűen osztatlan és el nem különült az, ami ítéel, mivoltára nézve azonban elkülönült? Vagyis bizonyos értelemben osztozottként is érzékeli a fölosztott tárgyakat, bizonyos értelemben viszont osztoatlanként; hiszen mivoltára nézve megosztott, helye és száma szerint azonban osztoatlan. Vagy talán ez nem lehetséges? Mivel ugyanaz az osztoatlan dolog potenciálisan mindkét ellentétet tartalmazza, mivoltát tekintve azonban nem, hanem azáltal, hogy működésbe jön, megosztott lesz; nem lehet valami egyidejűleg fehér is meg fekete is, következésképpen az is lehetetlenség, hogy a fehér és a fekete formájának hatását egyidejűleg szenvedje el valami – ha az érzékelés és a gondolkodás ilyen. Hanem itt hasonló a helyzet, mint annak esetében, amit némelyek pontnak neveznek: ez, amennyiben egy

20

25

30

427a

5

10

és kettő is, annyiban oszthatlan és osztott is⁸. Amennyiben tehát oszthatatlan, egy az, ami megítél és egyidejűleg teszi; amennyiben viszont osztható, egyidejűleg kettősen használja ugyanazt a jelet. Amennyiben pedig kettősen használja, határként, kettőnek és elkülönítettnek ítéli, valamilyen elkülönített módon. Amennyiben meg egynek tekint, egy szakaszt ítél meg és egyidejűleg.

Nos hát, ennyit jegyezzünk meg arról a princípiumról, amelynél fogva 15 az élőlényt érzékelni képesnek mondjuk.

3. fejezet

A lelket főképpen két megkülönböztető jegyével: a helyváltoztató mozgással és a gondolkodással, értelemmel, érzékeléssel szokták meghatározni. A gondolkodás és az értelem is mintegy az érzékelés egy fajtájának 20 tűnik (hiszen mindkettőben megítél és megismer valamit a lélek), ezért az értelmet és az érzékelést a régiek azonosnak is tartják. Ahogy Empedoklész is mondotta: „Mert aszerint, ami jelen van, növekszik az emberekben az elme”, másutt meg: „Ezért nekik az értelem is mindig más dolgokat 25 nyújt”.⁹ Ugyanezre irányul a homéroszi „Mert hisz afféle az elme”¹⁰ is, mert ők a gondolkodást valamennyien testi jellegűnek tartják, mint az érzékelést, és úgy látják, mind az érzékelés, mind az értelem a hasonlóval fogja föl a hasonlót, amint ezt a bevezető fejtegetésekben is taglaltuk. (Egyúttal azonban szólniuk kellett volna a tévedésről is, mert az közelebb 427b áll az élőlény természetéhez, és a lélek hosszabb időt tölt ebben az állapotban. Ezért szükségképpen vagy az összes jelenség igaz, mint némelyek mondják, vagy pedig a nem hasonló érintése: tévedés – ugyanis ez az ellentéte annak, hogy a hasonlóval ismerni meg a hasonlót. De úgy tűnik, 5 a tévedés és az ellentétekre vonatkozó tudás azonos.)

⁸ *osztatlan is és osztott is* – a kéziratokban szereplő szöveg szerint: „amennyiben egy is és kettő is, annyiban osztott is” – az „osztatlan is” kitévelt Ross teszi hozzá, Themisztiosz és Szimpliciosz parafrázisára, valamint a szövegösszefüggésre hivatkozva.

⁹ Empedoklész 106. és 108. töredéke. Az utóbbit valamivel hosszabban idézi a *Metafizika* IV 5, 1009b20 skk.

¹⁰ A Homérosz-idézet valószínűleg az *Odüsszeia* XVIII, 136–7 sorokból származik:

„Mert aszerint fordul lelkében a földi halandó,

hogy neki mily napot ad Zeusz, emberek, istenek apja.” (Devecseri Gábor fordítása)

10 Nos, hogy az érzékelés és az értelmi működés nem azonosak, az világos: az előbbiben ugyanis valamennyi élőlény részesül, az utóbbiban viszont csak kevés. De a gondolkodás, amelyben a helyes és a helytelen van jelen (a helyes: az értelem, tudás és igaz vélekedés, a helytelen ezek ellentéte), sem azonos az érzékeléssel. Az érzékek sajátos tárgyainak érzékelése ugyanis mindig igaz, és valamennyi élőlényben megvan, az elemző gondolkodás ellenben téves is lehet, és nincs is meg más élőlényekben, csak azokban, amelyeknek értelmük is van. A képzelet ugyanis mind az 15 érzékeléstől, mind az elemző gondolkodástól különbözik, és amíg maga a képzelet nem fordul elő érzékelés nélkül, addig képzelet nélkül meg az ítéletalkotás nem fordul elő.

Hogy a képzelet nem ugyanaz a fajtája a gondolkodásnak, mint az ítéletalkotás, az világos.¹¹ A képzelet ugyanis tőlünk függ, amikor csak akarjuk (mert szemünk elé idézhetünk valamit, ahogy ezt azok teszik, akik járatosak az emlékezés művészetében és képeket alkotnak), a véleményalkotás azonban nem tőlünk függ, hiszen szükségképpen vagy tévedünk, vagy igazunk van.¹² Továbbá amikor valamit szörnyűnek vélünk vagy féltelmesnek, tüstént a megfelelő érzés fog el, és hasonlóképpen, ha bátorítónak véljük a dolgot. Ellenben ha elképzeljük, ugyanabban az állapotban vagyunk, mintha képen szemlélnénk a szörnyű vagy bátorító dolgokat. Magának az ítéletalkotásnak is különböző fajtái vannak: tudás, vélekedés, értelem és ezek ellentétei; különbségeikről később lesz szó.

A gondolkodásról szólva, minthogy különbözik az érzékeléstől, és úgy tűnik, hogy az egyik fajtája a képzelet, a másik az ítéletalkotás, előbb a képzeletet kell meghatározni, és azután kell szólnunk a másik fajtáról. 428a Ha képzeleten azt értjük, aminek révén egy bizonyos képzetünk keletke-

¹¹ Ross a *gondolkodás (noészisz)* kifejezést utólagos, értelmező betoldásnak tekinti, és törlí. Szerinte a mondat így helyes: „Hogy ez [a képzelet] és az ítéletalkotás nem azonosak, az világos”. – Ám mivel szövegünkben néhány sorral alább megismétlődik az az állítás, hogy a gondolkodás egyik fajtája a képzelet, másik az ítéletalkotás, Ross szövegváltoztatása fölösleges.

¹² Mivel a képzelet és a véleményalkotás (ítéletalkotás) egyaránt a gondolkodáshoz tartozik (427b27–28), ezért az a megkülönböztetés, hogy a képzelet tőlünk függ, az ítéletalkotás nem függ tőlünk, ellentmondani látszik egy korábbi tételnek, amely szerint „tőlünk függ, hogy valamit akkor gondoljunk el, amikor akarjuk”. (II 5, 417b20) – Az ellentmondás úgy oldható föl, ha a képzelet és ítéletalkotás megkülönböztetését nem a tevékenységnek, hanem a valósághoz való viszonyuknak különbségeként értelmezzük: képzeletünk abban az értelemben függenek tőlünk, hogy nem szükséges a valósággal egybevetnünk őket. Ítéleteink ellenben a valósághoz mérve igaznak vagy tévesnek bizonyulnak.

zik, nem pedig átvitt értelemben használjuk a kifejezést, akkor ez egyike ama képességeknek vagy készségeknek, amelyek segítségével ítélünk, mégpedig vagy igaz, vagy téves módon. Ilyen képességek: az érzékelés, vélekedés, tudás, ész. Hogy a képzelet nem érzékelés, az világos a következőkből. Az érzékelés vagy képesség, vagy működés – ilyen a látóképesség és a nézés –, ám képzetünk akkor is támad, amikor ezek egyike sincs jelen, például álmunkban. Aztán meg az érzékelés mindig jelen van, a képzelet ellenben nem. Ha a kettő aktuálisan azonos volna, minden állatnak volna képzelete, márpedig úgy tűnik, nincs: például a hangyának és a méhnek van, de a gilisztának nincs.¹³ Továbbá az érzetek mindig igazak, legtöbb képzetünk meg téves. Nem akkor mondjuk, hogy „ez számunkra embernek tűnik”,¹⁴ ha az érzékszerveink az érzékelés tárgyára vonatkozóan pontosan működnek, hanem inkább olyankor, amikor nem érzékeljük világosan, hogy igaz-e vagy téves. És mint az imént is mondtuk, behunyt szemmel is vannak látási képzeleteink. De ama készségeink közé sem fog tartozni a képzelet, amelyek – a tudás vagy az ész ilyen – mindig igaz eredményre jutnak, hiszen van téves képzet is. Tehát az marad hátra, hogy megvizsgáljuk, vajon nem vélekedés-e, mert a vélekedés hol igaz, hol téves. Ám a vélekedést nyomon követi a meggyőződés (mert lehetetlen, hogy a vélekedő ne legyen meggyőződve arról, amit vél), az állatok közül azonban egyiknek sincs meggyőződése, képzelete ellenben soknak van. Továbbá minden vélekedéssel meggyőződés jár együtt, a meggyőződéssel meggyőzöttség, a meggyőzöttséggel pedig értelem. Képzelete pedig van ugyan némely állatnak, de értelme nincsen.¹⁵

Mármost világos, hogy a képzelet nem lehet sem érzékeléssel párosult vélekedés, sem érzékelés révén keletkező vélekedés, sem pedig vélekedés és érzékelés kombinációja¹⁶ – részint az előbb említett okok miatt, részint azért, mert ebben az esetben a feltételezett vélekedés nem vonatkozhat semmi egyébre, csak arra, amire az érzékelés is vonatkozik. Ezt úgy értem, hogy a fehérre vonatkozó vélekedésből és érzékelésből adódó

¹³ Torstrik szövegjavításával, láthatólag az antik kommentátorok is hasonlóan értelmezték a szöveghelyet.

¹⁴ *tűnik* (phainesthai) – a *phantasia* (képzelet) és a *phantasma* (képzet) főnév ennek az ige-nek a tövéből származik.

¹⁵ Ezt a mondatot a kiadók Torstrik nyomán rendszerint törlik, mivel az előző mondat tartalmát ismétli meg.

¹⁶ Vö. Platón, *Szofista* 264A–B.

- 30 kombináció lesz a képzet, nem pedig az, ami a jóra vonatkozó vélekedés-
428b ből és a fehérre vonatkozó érzékelésből adódik. Képzetet nyerni így annyit tesz, mint vélelmezni azt, amit nem járulékos módon érzékelünk. Ám előfordul, hogy valamiről téves képzetünk van, miközben a róla alkotott ítéletünk helyes. Például a Nap egy lábnyinak tűnik, holott meg vagyunk győződve róla, hogy nagyobb a lakott földnél. Tehát vagy el kellett veszítenünk a magunk helyes véleményét, amely megvolt bennünk, holott a tárgy változatlan maradt, s mi nem felejtettük el vagy változtattuk meg nézetünket, vagy ha még ugyanúgy vélekedünk, mint az előbb, szükséges, hogy egyszerre helyes is legyen és téves is a vélekedés. Tévéssé azonban akkor válik egy vélemény, amikor elkerüli a figyelmünket a dolog elváltozása. Tehát a képzelet nem is ezek egyike és nem is ezekből származik.
- 10 De lehetséges, hogy egy bizonyos dolog mozgás közben megmozdítson egy másikat; a képzelet pedig egyfajta mozgásnak tűnik, és nem érzékelés nélkül, hanem olyan lényekben támad, amelyek érzékelnek, és olyasmikről, amik érzékelhetőek. Továbbá lehetséges, hogy az érzékelés működése mozgást keltsen, és e mozgás szükségképpen hasonló az érzékeléshez.
- 15 Mindezekből következik, hogy ez a mozgás sem érzékelés nélkül nem lehetséges, sem azokban nem lehet jelen, amik nem érzékelnek; továbbá hogy az, amiben ez jelen van, e mozgás során sokféle hatást gyakorol és szenved el, és hogy mind igaz, mind téves is lehet. Ez pedig a következő körülményeknél fogva történik. Az érzékszervek sajátos tárgyaira vonatkozó érzékelés igaz, vagy legalábbis olyan, hogy a legritkább esetben tartalmaz téveset. Másodsorban következik annak az érzékelése, hogy az érzékelhető tárgyakhoz járulékosan hozzá tartozó minőségek tényleg hozzájárulnak a tárgyakhoz. Itt már lehetséges a tévedés. Mert abban, hogy fehérét látunk, nem szoktunk tévedni, de már abban igen, hogy a fehér ez-és-ez, illetve hogy valami más. Harmadik a közös jellemzők érzékelése, amelyek azokat a járulékokat követik, melyekre a sajátos érzettárgyak vonatkoznak; értem ezen például a mozgást és a kiterjedést.¹⁷ Ezekkel
- 20 kapcsolatban már igen nagy a tévedés lehetősége az érzékelés során. Az érzékelés működése által keltett mozgás az érzékelés e három fajtájában

¹⁷ Az itt következő „melyek együtt járnak az érzékelhetővel” tagmondatot Bywater helyezte át a 20. sorba, ahol „az érzékelhető tárgyakhoz járulékosan hozzá tartozó minőségek” fordulattal adtuk vissza.

különböző lesz. Mégpedig az első igaz lesz, ha az érzékelés jelen van, míg a másik kettő, akár jelen van az érzékelés, akár nincs, lehet téves is, különösen akkor, ha az érzékelés tárgya nagy távolságra van.

Nos, ha az itt felsorolt jellemzőkkel semmi egyéb nem rendelkezik, csak a képzelet – márpedig ezt állítottuk –, akkor a képzelet: az aktuális érzékelés által keltett mozgás. Minthogy elsősorban a látás minősül érzékelésnek, ezért a képzelet neve is a „fény” szóból származik¹⁸, mivel fény nélkül nem lehet látni.

Azáltal, hogy a képzetek megmaradnak és hasonlóak az érzetekhez, sok mindent ezekhez igazodva cselekszenek az élőlények. Némelyek – például az állatok – azért, mert nem rendelkeznek ésszel, mások meg – például az emberek – azért, mert az eszük olykor szenvedély, betegség vagy álom következtében elborul.

Hogy mi a képzelet, és mi okból van, arról ennyit kívántunk megjegyezni.

4. fejezet

A lélek ama részével kapcsolatban, amellyel a lélek megismer és gondolkodik – akár elkülöníthető ez, akár pedig kiterjedése szerint nem, csupán definíciója szerint különíthető el –, azt kell megvizsgálni, hogy miféle sajátos különbséggel rendelkezik, és hogyan megy végbe a gondolkodás. Ha a gondolkodás úgy működik, mint az érzékelés, akkor vagy egyfajta hatás elszenvedése, amit a gondolkodás tárgya gyakorol rá, vagy valami más efféle. Nos, olyannak kell lennie, ami nem szenved el hatást; ám befogadója a formáknak, és potenciálisan olyasféle, mint azok, de nem azonos velük. Az észnek úgy kell viszonyulnia a gondolkodás tárgyaihoz, ahogy az érzékelés az érzékelés tárgyaihoz viszonyul. Szükségszerű tehát – mivel mindent elgondol –, hogy vegyítetlen legyen, mint Anaxagorász mondja, azért, „hogy uralkodjék”; ami annyit tesz, „hogy megismerjen”.¹⁹ A rajta mutatkozó idegen elem ugyanis akadályozná és gátolná. Ennélfogva az észnek semmi egyéb természete nem lehet, mint az, hogy poten-

¹⁸ Képzelet – *phantasia*: fény – *phaosz*.

¹⁹ Anaxagorász 12. töredékében olvassuk: „A többi dolog mindenből részt kap, az ész azonban határtalan és önmaga ura, és nem keveredik semmivel... és mindazokon, amiknek van lelkük, mind a kicsiny, mind a nagy lényeken az ész uralkodik.”

ciális. Amit a lélekben észnek nevezünk – azt mondom észnek, amivel elemzően gondolkodik és ítéletet alkot a lélek –, az, mielőtt gondolkodni kezdene, az aktuálisan létező dolgok egyikével sem azonos. Ezért az sem 25 ésszerű föltevés, hogy el van vegyülve a testtel, mert akkor meghatározott minőségű volna: hideg vagy meleg, és valamilyen szerve is volna, mint az érzékelő résznek –valójában azonban nincs ilyen.

És akik a lelket a formák helyének tartják, helyesen szólnak – ám azzal a megszorítással, hogy nem az egész lélek, hanem a gondolkodóképesség az, és nem aktuálisan, hanem potenciálisan vannak benne a formák.²⁰ 30 Hogy az érzékelő- és a gondolkodóképességnek a rájuk gyakorolt hatások iránti érzéketlensége nem azonos, az világos az érzékszervek és az érzé- 429b kelés vizsgálata alapján. Az érzékelőképesség ugyanis nem képes erős ingereket követően érzékelni, például zajt érzékelni igen erős zajokat követően; és a nagyon erős színeket vagy szagokat követően sem képes látni vagy szagolni. Míg ha az ész olyasmit gondol el, ami módfelett tárgya a gondolkodásnak, attól nem kevésbé gondolja el az alacsonyabb rendű 5 tárgyakat, hanem még inkább. Az érzékelőképesség ugyanis nincs test nélkül, az ész ellenben elkülönült a testtől. Amikor olyan módon válik azonossá mindazzal, amit megismer, ahogyan azt az aktuálisan megismerőről mondjuk (ez akkor történik, amikor önmagától tud működni), egy bizonyos értelemben akkor is potenciálisan van, jóllehet nem olyan értelemben, mint mielőtt megtanulta vagy felfedezte volna, amit ismer. Ilyenkor önmagától képes a gondolkodásra.²¹

10 Mivel más a kiterjedés és a kiterjedésnek a kiterjedés volta, ahogy a víz és a víznek víz volta is különbözik – ez sok más esetben is így van, de nem mindig: némelykor ugyanis a kettő azonos –, ezért az, amivel a hús hús voltát ítéljük meg, valami más, vagy más állapotban van, mint amivel a húst. A hús ugyanis nem anyag nélkül létezik, hanem oly módon, ahogy 15 például a pisze: emez amabban.²² Nos, az érzékelőképességgel a meleget

²⁰ Szó szerint: azzal a megszorítással, hogy a formákat nem aktuálisan, hanem potenciálisan kell értenünk, mikor a gondolkodóképességet a formák helyének vesszük. A kifejezés másik lehetséges értelmezése: azzal a megszorítással, hogy a gondolkodóképesség nem aktuálisan, hanem potenciálisan azonos a formákkal. A megismerőképesség és az ismeret tárgyának azonosságát a fejezet később kimondja, ld. pl. 429b5–7, ill. részletesebben 429b29–430a5

²¹ *Ilyenkor önmagától* (*di' hautú*) *képes a gondolkodásra* (*noein*) – a kéziratokban olvasható szöveg: „ilyenkor pedig önmagát (*de hauton*) képes elgondolni”; a *di' hautú* Bywater módosítása.

²² A *Metafizika* VII 6 vizsgálja azt a kérdést, hogy a dolog azonos-e saját mibenlétével. Arisztotelész válasza: az *önmaguknál fogva létező* szubsztanciák esetében azonos a kettő. Noha nem

és a hideget ítéljük meg, és azokat, amiknek egyfajta aránya a hús. Ám a hús hús voltát más képességgel ítéljük meg, amely vagy elkülönült amattól, vagy úgy viszonyul hozzá, mint a megtört vonal önmagához, ha ki-egyenesítjük.²³ Az elvont dolgok²⁴ megismerése esetében megint hasonló a helyzet: az egyenes hasonlóan viselkedik, mint a pisze. Ugyanis az egyenes folytonos dologgal jár együtt; ám ha különböző az egyenes egyenes volta és az egyenes, akkor az egyenes mivolta – legyen az a kettőség – más. Tehát más, vagy másféle állapotú képességgel ítéljük meg. Általában ahogy a dolgok függetleníthetők anyaguktól, úgy van ez az ész tevékenységével is. 20

Fölvethetné valaki azt a nehézséget, hogy ha az ész egyszerű, hatásoktól érintetlen, és nincs benne semmi, ami mással közös, mint Anaxagorász állítja, akkor hogyan fog gondolkodni, ha a gondolkodás a hatás elszenvedésének egy bizonyos fajtája. (Ugyanis úgy tűnik, annak, hogy az egyik dolog hatását a másik dolog befogadja, az a feltétele, hogy jelen legyen bennük valami közös.) Az is kérdés továbbá, hogy vajon maga az ész is lehet-e tárgya a gondolkodásnak. Mert akkor vagy a többi dolgokban is jelen lesz az ész – ha ő maga nem másnál fogva gondolható és a gondolkodás tárgya fajtáját tekintve egy –, vagy pedig valami olyasmi fog belevegyülni, ami őt magát is csakúgy, mint minden mást, a gondolkodás tárgyává teszi. Vagy pedig azt, hogy valami közös elem révén szenved hatást, a korábban mondottak fényében kell értenünk: hogy az ész potenciálisan azonos a gondolkodás tárgyával, ám mielőtt gondolkodni kezd, aktuálisan nem azonos egyikükkel sem. Potenciálisan – ez úgy értendő, mint annak az írottáblának az esetében, amelyen aktuálisan nincs jelen írás. Ez a 25 30 430a

definiálja az önmagánál fogva létező szubsztanciát, az okfejtésből kitűnik, hogy az: a nem-fizikai szubsztancia, amelynek létezése nem foglal magába anyagot. A fizikai szubsztancia ellenben anyag és forma együttese. Erre vonatkozik szövegünkben az *emez amabban* – azaz: *ez a forma abban az anyagban* – kifejezés. A piszeség Arisztotelész gyakori példája az összetett szubsztancia illusztrálására: az orrhúsban mint anyagban jelen lévő homorú forma.

²³ Aquinói Tamás magyarázata szerint (*De anima* lib. III, lectio VIII, 712–714) az egyenes vonal az érzékelésnek, a megtört vonal az értelem reflexiójának a képe. Érzékeléssel ismerjük meg a húst, értelmi reflexióval a hús hús voltát, azaz mibenlétét.

²⁴ Elvont dolgok például a matematikai létezők: egy geometriai alak nem önmagában létezik, hanem valamely fizikai test formájaként. A matematikus azonban elvonatkoztat az anyagtól, és magát a puszta formát vizsgálja. Az összetett – azaz természeti – szubsztanciák formája csak elvonatkoztatás segítségével vizsgálható önmagában. Az anyagtalan, merő formából álló szubsztancia ellenben – az első mozgató és a bolygópályákat irányító intellektusok ilyenek – nem elvonatkoztatás eredménye.

- helyzet az ész esetében is. És ő maga is úgy tárgya a gondolkodásnak, ahogy a gondolkodás többi tárgya az. Az anyag nélküli dolgok esetében ugyanis ugyanaz a gondolkodó és a gondolt;²⁵ mert az elméleti tudás és az ilyen tudás tárgya azonosak.²⁶ (Annak okát, hogy miért nem gondolkodunk szüntelenül, még vizsgálnunk kell.) Az anyaggal rendelkező dolgokban ellenben potenciálisan van meg a gondolkodás minden egyes tárgya. Ezért ezekben nincs jelen ész – az ész ugyanis az ilyeneknek anyag nélküli potencialitása –, míg az észben jelen van a gondolkodás tárgya.

5. fejezet

- 10 A természet egészére jellemző, hogy a dolgok minden egyes neme számára egyvalami az, ami anyagként szolgál – ez az, ami potenciálisan minden egyes dolog –, és más valami az okuk, mégpedig létrehozó okuk, mivel oly módon hoz létre mindeneket, ahogy a mesterség jár el anyagával; ezért szükségképpen a lélekben is megvannak ezek a különbségek.²⁷
- 15 Az egyik fajta ész azáltal ilyen, hogy mindenné válik, a másik fajta meg azáltal, hogy mindent létrehoz, valamiféle állapotként, amilyen a fény: egy bizonyos módon ugyanis a fény is létrehozza az aktuális színeket a potenciális színekből. Ez az ész elkülöníthető, hatások által nem érintett és keveretlen, minthogy lényegénél fogva működés. Mindig becsesebb

²⁵ Vö. *Metafizika* 1072b18–21.

²⁶ Mert az elméleti tudás (hé episztémé hé theóretiké) és az ilyen tudás tárgya azonosak. – a *theóretiké* megszorítás másik lehetséges értelmezése szerint (412a10–11, 22–23, és 417b5–6 fényében) itt nem elméleti tudásról van szó, hanem arról, amikor nemcsak használat nélkül birtokoljuk a tudásunkat, hanem a tudásunk tárgyait aktuálisan szemléljük is.

²⁷ Ez a nagyon rövid és önmagában nehezen értelmezhető fejezet tartalmazza az aktív és passzív észről alkotott arisztotelészi tanítást. A passzív ész (*pathétikosz nús*) kifejezést megtaláljuk a fejezet utolsó mondatában, az aktív ész (*poiétikosz nús*) kifejezést azonban nem. Noha „a másik fajta (ész) ... mindent létrehoz” (*panta poiei*) kijelentésből világos, hogy aktív és passzív ellentétéről van szó, a kifejezés-használat lazasága azt sugallja, hogy Arisztotelész ennek a témának nem tulajdonított akkora fontosságot, mint a későbbi kommentátorok. A megkülönböztetésre valószínűleg azért van szüksége, mert a gondolkodást az érzékelés analógiájára fogja föl: „Az észnek úgy kell viszonyulnia a gondolkodás tárgyaihoz, ahogy az érzékelés az érzékelés tárgyaihoz viszonyul.” (III 4, 429a17–18) Az érzékelés esetében az érzékszerv passzív, az érzettárgy pedig aktív: nem akkor érzékelünk, amikor akarunk, hanem amikor a tárgy jelen van. Ám a gondolkodás esetében „tőlünk függ, hogy valamit akkor gondoljunk el, amikor akarjuk”. (II 5, 417b20) Ezért itt az aktív és passzív princípiumot egyaránt az észben belül kell keresnünk.

ugyanis a hatást gyakorló a hatást elszenvetőnél, a princípium az anyagnál. [Az aktuális tudás azonos a tárgyával. A potenciális pedig időrendben előbbi az egyedben, ám abszolút értelemben idő szerint sem elsődleges. És nem úgy áll a dolog, hogy némelykor gondolkodik, máskor meg nem.]²⁸ 20

Lévén elkülönített, egyedül ez az, ami; és csak ez az, ami halhatatlan és örök. Csakhogy nem emlékezünk,²⁹ mivel ez nem szenved hatást, a passzív ész pedig mulandó; és enélkül semmi nem gondolkodik.³⁰ 25

6. fejezet

Az osztatlan tárgyakra³¹ vonatkozó gondolkodás azokban az esetekben található meg, ahol nem lehetséges a tévedés; míg ahol mind a tévedés, mind az igazság előfordulhat, ott már összetétele van jelen a gondolt dolgoknak, melyek így mintegy egységet alkotnak, ahogyan Empedoklész is mondta: „Sok állkapocs sarjadt itt nyakatlan”³², és hogy azután a szeretet egyesítette a tagokat; így tevődnek össze a gondolkodás elkülönített tárgyai is, például az oldallal összemérhetetlen és az átló. Ha pedig megtör-

²⁸ A szögletes zárójelbe tett mondat az utolsó kijelentés kivételével megegyezik a hetedik fejezet első mondatával. Mivel itt, az ötödik fejezetben megtöri a gondolatmenetet, a legtöbb szerkesztő törölnézőnek tartja. I. Düring nem ért egyet a törléssel: véleménye szerint ebben a részben fejt ki részletesebben Arisztotelész azt a nézetét, hogy az aktív ész „lényegénél fogva működés”.

²⁹ Kétféleképpen érthető: vagy a születés előtti állapot az, amire földi életünkben nem emlékezünk, vagy a földi élet az, amire az aktív ész a testi halál után nem emlékezik.

³⁰ *és e nélkül semmi nem gondolkodik* – a görög szöveg többféleképpen fordítható, és a benne foglalt kijelentés négyféleképpen érthető:

- (a) a passzív ész nélkül az aktív ész semmit sem gondol.
- (b) az aktív ész nélkül a passzív ész semmit sem gondol.
- (c) a passzív ész nélkül semmi sem gondolkodik.
- (d) az aktív ész nélkül semmi sem gondolkodik.

³¹ Az *osztatlan* kifejezés jelentése kettős: potenciális és aktuális (vö. 430b6). Potenciálisan osztatlan az, ami *oszthatatlan*, aktuálisan, *ami nincs fölözve*. A fejezetben a következő típusú osztatlan tárgyakkal találkozunk:

- (a) a gondolkodás egyszerű tárgyai, pl. az átló (430a31)
- (b) mennyiségileg osztatlan tárgyak, pl. szakasz, időtartam (430b6–14; 16–20)
- (c) minőségileg osztatlan tárgyak, az ún. végső specicsék, amelyek már nem oszthatók föl további alfajokra, hanem közvetlenül az individuumokra vonatkoznak (430b14–15).
- (d) osztatlan minden hiány (430b20–22). Ilyen például a pont, amely a kiterjedés hiánya.

³² Empedoklész B 57,1.

430b tént vagy megtörténendő dolgokról van szó, az időt gondoljuk hozzá és hozzákapcsoljuk. A tévedés ugyanis mindig az összetételben van: hiszen ha valaki a fehéret nem-fehérnek [mondja, akkor a fehéret és]³³ a nem-fehéret összekapcsolta. Mindezt azonban szétválasztásnak is nevezhetjük.³⁴ De minden esetre nemcsak az a kijelentés igaz vagy téves, hogy 5 „Kleón fehér”, hanem az is, hogy ilyen volt vagy lesz. – Ami pedig minden ilyen esetben megteremti az egységet, az az ész.

Mivel az „osztatlan” kifejezést kétféleképpen értjük, potenciálisan és aktuálisan, semmi akadálya annak, hogy [a potenciálisan felosztottat] osztatlanként gondoljuk el,³⁵ például amikor a hosszúságot gondoljuk el (ez ugyanis aktuálisan osztatlan), mégpedig egy osztatlan időtartam alatt. 10 Az idő ugyanis a hosszúsághoz hasonlóan osztott és osztatlan. Ezért nem lehet megmondani, hogy az időnek egy-egy felében a hosszúságnak melyik felére gondoltunk. Mert ha nem osztjuk föl, akkor nincsenek részei, csak potenciálisan. Ha meg mindkét fele-részt külön gondoljuk, azzal egyúttal az időt is megosztjuk, és akkor ez olyan, mintha két teljes hosszt gondolnánk el. Ha viszont a tárgyat úgy gondoljuk el, mint a két fele-részből összetettet, akkor azon idő alatt is gondoljuk, amely a két fele-rész idejéből áll. [Ám ami nem mennyisége, hanem formája szerint osztatlan, 15 azt a lélek osztatlan részével osztatlan idő alatt gondolja el.]³⁶ De amit elgondolunk, és az idő, amely alatt elgondoljuk, csak járulékosan felosztott, nem mint a gondolkodás tárgya, illetve a gondolkodás ideje – azon mivol-

³³ Ross kiegészítése.

³⁴ Aquinói Tamás magyarázata: „Téves ugyanis, ha a nem-fehér összekapcsolódik azzal, ami fehér, például ha azt mondd, a hattyú nem fehér; vagy ha a fehér összekapcsolódik azzal, ami nem-fehér, ha azt mondják, hogy a holló fehér. És mivel mindazt, amit lehet affirmálni, lehet tagadni is, ezért valamennyi kijelentés létrejöhet szétválasztás (divisio) révén is.” (*De anima* liber III, lectio IX, 750.) – Noha a szétválasztásra Tamás nem hoz példát, a mondottak alapján nyilvánvaló, hogy ha a fehéret elválasztjuk a fehértől („Nem igaz az, hogy a hattyú fehér”), vagy a nem-fehéret a nem-fehértől („Nem igaz az, hogy a holló nem-fehér”), akkor szétválasztás révén jutottunk téves kijelentéshez. – H. Maier (idézi Szalai Sándor), Szalai Sándor (*a Herméneutika* I. fejezetéhez frott második jegyzet) és D. W. Hamlyn (*Aristotle's De Anima* 143. old.) a *Herméneutika* első fejezetére hivatkozva másként magyarázzák az elválasztást: „Arisztotelész ... kifejti – írja Szalai S. –, hogy az ember az ítéleteiben mindig két fogalmat, ti. alanyt és állítmányt kapcsol össze, s ugyanakkor azt az egységes tényállást, amelyről ítélete szól, két részre, ti. éppen az alanyt és az állítmányt megfelelő részre választja szét.”

³⁵ Torstrik kiegészítése.

³⁶ I. Bywater ezt a mondatot a 20. sorba helyezte át; ebben a fordításban a szöveg ott is megtalálható.

tukban oszthatatlanok.³⁷ Mert ezekben is van valami oszthatlan – jóllehet ez bizonyára nem elkülönült összetevőjük –, amely eggyé teszi az időt és a hosszúságot. És ez jelen van mindenben, ami folytonos – akár idő az, akár hosszúság. (Ám ami nem mennyisége, hanem formája szerint oszthatlan, azt a lélek oszthatlan részével oszthatlan idő alatt gondolja el.) 20

A pont és minden fölosztás és mindaz, ami ilyen értelemben oszthatlan, hiányként magyarázható. Hasonló meggondolás vonatkozik a többi esetre is, például arra, hogy hogyan ismerni meg a rosszat vagy a feketét. Valamiképpen ugyanis az ellentétükkel ismerni meg. A megismerőnek pedig potenciálisan a tárgyainak kell lennie, és tárgyainak potenciálisan benne kell lenniük.³⁸ Ha meg az okok közül valaminek nincs ellentéte³⁹, akkor az önmagát ismeri meg, valamint aktualitás és elkülönülten létezik. 25

Az állítás valamit állít valamiről – miként a tagadás is –, és minden kijelentés vagy igaz, vagy téves. De ez az észnek nem minden használatára áll. A dolog mibenlétének a mivolt szerint való megértése igaz, jóllehet ez nem valaminek valamiről való állítása; hanem az anyagtalan dolgok esetében is úgy van ez, ahogy a látás sajátos tárgyának látása is igaz, de már az, hogy a fehér tárgy ember-e vagy sem, nem mindig. 30

7. fejezet

Az aktuális tudás azonos a tárgyával. A potenciális pedig időrendben előbbi az egyedben, ám egészében véve idő szerint sem elsődleges: ugyanis minden, ami létrejön, aktuálisan létezőből származik.⁴⁰ 431a

³⁷ A fordítás Ross szövegjavításán alapul.

³⁸ A mondat második felét („és tárgyainak potenciálisan benne kell lenniük”) többféleképpen olvassák és fordítják. A magyar szöveg Förster konjektúráján alapul. Fontosabb eltérések: „és nem szabad, hogy [aktuálisan] ezeknek [ti. a tárgyainak] az egyike legyen”. (Torstrik konjektúrájával.) Theiler a teljes mondatot így érti: „A megismerőnek pedig potenciálisan önmaga ellentétének is kell lennie.”

³⁹ *az okok közül* – A fordítás Bodnár szövegjavításán alapul: „az okok közül” fordulatot a mondatban három szóval előbbre tettük. Eredeti helyén ezt a kifejezést Zeller és Ross törlte. Torstrik szövegjavítása, a kifejezés eredeti helyén: „a dolgok között”. – Az itt közölt szövegjavítás azt célozza, hogy a mondatot ne lehessen a szublnáris világon kívüli, ellentétekkel nem jellemezhető égi anyagra érteni, hanem csak az égitestek mozgását okozó szubsztanciára, Istenre vonatkozzék, vö. *Metafizika* XII 9, 1074b33; 1075b22.

⁴⁰ A 7. és 8. fejezet nem mutat összefüggő gondolatmenetet: töredékes gondolatok laza gyűjteményének látszik.

5 Úgy látjuk, az érzékelés tárgya az érzékelőt potenciálisból aktuálissá teszi. Hiszen ez nem szenved el hatást és nem változik. Ezért ez más fajta-
 5 a mozgásnak⁴¹, mert a mozgás a befejezetlen működése, a feltétlen ér-
 telemben vett működés ellenben más: a befejezett működése.⁴²

Nos, az érzékelés az egyszerű állításhoz és gondoláshoz hasonlít. Am
 amikor kellemes vagy fájdalmas az érzékelés, (a lélek) mintegy álltva
 10 vagy tagadva törekszik felé, vagy kerüli azt. A kellemes meg a fájdalmas
 érzékelése pedig az érzékelő középnek⁴³ a jóra és a rosszra mint jóra és
 rosszra irányuló működése. Az aktuális elkerülés és törekvés azonosak,
 és a törekvő lélekrész meg az elkerülő lélekrész sem különböznek sem
 egymástól, sem az érzékelő résztől, jóllehet mibenlétük más. A gondolko-
 15 dó lélekben a képzetek érzetek módjára vannak jelen, amikor pedig azt
 állítja vagy tagadja, hogy ezek jók vagy rosszak, kerüli őket vagy törek-
 szik utánuk. Ezért nem gondolkodik soha képzetek nélkül a lélek.

Ahogy a levegő a pupillát ilyenné meg ilyenné tette, a pupilla meg más
 egyebet tett ilyenné, és a hallás ugyanígy működik, a végső szerv pedig
 20 egy, és egy a közép is, noha mivoltuk szerint többen vannak...⁴⁴

Hogy mi az, aminek segítségével a lélek megítéli, miben különbözik az
 édes és a meleg, azt már korábban is megállapítottuk, de a következőkép-
 pen is elő kell adnunk. Ez ugyanis valami egy, de oly módon, mint a ha-
 25 tár;⁴⁵ és ez a két minőség, lévén arány szerint és számszerűen egyek, úgy
 viszonyulnak egymáshoz, mint amazok másokhoz. Hiszen az a kérdés,
 hogy hogyan ítéli meg a lélek a nem egynemű minőségeket, miben külön-
 bözik attól a kérdéstől, hogy hogyan ítéli meg az olyan ellentéteket, mint a

⁴¹ Ezért ez más formája a mozgásnak – a mondat másik lehetséges fordítása: „ezért ez valami a mozgástól különböző fajta dolog”.

⁴² Vö. II 5, 417b2–9: a gondolkodás és a mesterségbeli tudás működtetése sem tekinthető passzív változásnak. Az érzékelésnek természetesen van elszenvedés-mozzanata (lásd III2), de amikor egy normálisan fejlett, befejezett, azaz tökéletes állapotú érzékszerv az érzettárgy hatására nem-érezkelőből érzékelővé válik, ez a változásnak más formája, mint amikor egy embrió tes-
 tének egy része az egyedfejlődés során nem-érezkiszervből érzékszervvé alakul.

⁴³ Az érzékelő középéről lásd 423b27 és 424a28.

⁴⁴ A mondat befejezetlen, nem tudjuk, mire vonatkozik. Első szava, az *ahogy* alapján valószí-
 nű, hogy Arisztotelész ezzel a gondolattal illusztrálni kívánt valamit. Theiler az érzékelés folya-
 matának a mondatban leírt hatás-láncát a gondolkodásnak a 431b2-ben leírt mozgás-láncával
 állítja hipotetikus párhuzamba.

⁴⁵ A heterogén minőségek (pl. édes és meleg) heterogén voltát úgy tudjuk fölismerni, ha van
 egy olyan képességünk, amely elhatárolja és ezáltal megkülönbözteti ezt a kettőt. Ez a képesség:
 a közös érzékelés, vö. III 1, 425a15.

fehér és a fekete? Állítsuk föl a következő arányt: ahogyan A (a fehér) viszonyul B-hez (a feketéhez), ugyanúgy C a D-hez. [Ahogy ezek viszonyulnak egymáshoz.]⁴⁶ Ennélfogva az arány fölcserélt tagok esetén is áll.

Ha C és D vannak jelen egyazon alanyban, ugyanaz lesz a helyzet, mint ha A és B: azonosak és egyik lesznek, ám mivoltuk nem lesz azonos – és más esetekben is hasonló a helyzet. És akkor is ugyanez az megfontolás érvényes, ha A az édes és B a fehér.⁴⁷ 431b

Nos, a gondolkodóképesség a formákat a képzetekben gondolja, és minthogy ezekben van számára meghatározva az, amire törekszik meg amit elkerül, az érzékeléstől függetlenül is, amikor képzeivel foglalkozik, mozgásba jön. Például ha érzékeli a jeladó fáklyát, hogy tűz, mozgását látva közös érzékével ismeri föl, hogy az ellenséghez tartozik. 5

Némelykor azonban a lélekben lévő képzetek vagy gondolatok segítségével – mintegy látván őket – mérlegel és eltervezi a jelenlegi dolgokhoz viszonyítva azt, amit a jövőben szándékozik tenni, és amikor megállapítja, hogy *ott* kellemes vagy fájdalmas várja, akkor *itt* kerüli el vagy törekszik rá; és általában egyvalamit cselekszik. És ami független a gyakorlati cselekvéstől: az igaz meg a téves, ugyanabba a nembe tartozik, mint a jó és a rossz, ám abban különböznek, hogy amaz feltétlenül olyan, ez meg valamihez viszonyítva. 10

Az úgynevezett elvont tárgyakat meg úgy gondolja el az ember, mintha valaki a piszét nem mint piszét, hanem elkülönítve, mint homorút gondolná el aktuálisan: vagyis a hús nélkül gondolná, amelyben a homorú benne 15

⁴⁶ Ez a tagmondat három sorral feljebb már szerepelt, itt a kiadók törlik.

⁴⁷ Az aránypár többféleképpen értelmezhető, mert a szövegből nem világos, hogy C és D mit jelöl. Hamlyn és Theiler így értik:

A (fehér) : B (fekete) = C (a fehér érzékelése) : D (a fekete érzékelése)

Ha a két érzékelés (C és D) egyazon alanyban van jelen, egyazon érzékelésről beszélünk, mert ugyanazon alanyhoz tartoznak, de mivoltuk más, mert másra vonatkoznak.

Ross így érti:

A (fehér) : B (fekete) = C (édes) : D (keserű).

Azt a mondatot, hogy „Ha C és D egyazon alanyban vannak jelen, ugyanolyan állapotúak lesznek, mint A és B”, Ross így olvassa: „Ha C és A egyazon alanyban vannak jelen, ugyanolyan állapotúak lesznek, mint D és B.” A görög szöveg természetesen az A, B, Γ, Δ jelöléseket használja és Ross föltételezése szerint a másolók cserélték föl az A és Δ betűket. A javításra véleménye szerint azért van szükség, mert két kontrárius minőség (fehér és fekete, illetve édes és keserű) nem lehet jelen egyidejűleg ugyanazon alanyban. – Hamlyn és Theiler értelmezése azért tűnik szerencsésebbnek, mert az aránypárral Arisztotelész arra a kérdésre válaszol, hogy hogyan ismeri meg a lélek a kontrer minőségeket. A Ross-féle aránypár nem válaszol erre a kérdésre.

van. Így a matematikai tárgyakat – jóllehet nem elkülönült tárgyak – elkülönültként gondolja el az ember, amikor mint matematikai tárgyakat gondolja őket. Általában szólva a működésben lévő ész azonos a tárgyával. Mármost hogy az ész, amely nem elkülönült a kiterjedéstől, képes-e valami ettől elkülönült tárgyat elgondolni vagy sem, azt később kell megvizsgálunk.⁴⁸

8. fejezet

- 20 Most pedig összegezve a lélekről mondottakat, ismételjük meg, hogy a lélek bizonyos értelemben azonos minden létező dologgal. Mert vagy érzékelhetőek a dolgok, vagy elgondolhatóak; a tudás pedig bizonyos értelemben a tudott dolgokkal, az érzékelés az érzékelhetővel azonos. De
- 25 hogyan? Ezt kutatni kell. Nos, a tudás és az érzékelés tárgyaik szerint föloszthatóak: a potenciális a potenciálisak szerint, az aktuális az aktuálisak szerint.⁴⁹ A lélek érzékelő- és megismerőkéessége pedig potenciálisan azonos velük: emez a megismerhető, amaz az érzékelhető tárgyakkal. Szükségszerű, hogy vagy magukkal a dolgokkal, vagy a formákkal legyen azonos. Ám a dolgokkal nyilván nem lehet azonos, hiszen nem a kő van a
- 432a lélekben, hanem a formája. Ennélfogva a lélek olyan, mint a kéz. A kéz ugyanis a szerszámok szerszáma, az ész pedig a formák formája, az érzékelés meg az érzékelhető formája.⁵⁰ Mivel úgy tetszik, hogy az érzékelhető kiterjedéseken kívül, tőlük elkülönülve semmilyen tárgy nem létezik, ennélfogva az érzékelhető formákban vannak a gondolhatók: mind
- 5 azok, amelyeket elvontnak nevezünk, mind azok, amelyek az érzékelhető tárgyak állapotai és affekciói. Ezért aki nem érzékel semmit, nem fog sem

⁴⁸ Hasonló kérdés vetődik föl *Az emlékezet és visszaemlékezés* 450a7-ben, de nem maradt ránk olyan irat, ahol Arisztotelész válaszolna a kérdésre.

⁴⁹ Mind a tudáson, mind az érzékelésen belül – írja Ross – különbséget kell tennünk a képesség és a tevékenység között, a tudás képessége és az aktuális tudás, az érzékelés képessége és az aktuális érzékelés között. Ez pedig megfelel a tárgyaik közti különbségnek: a tudható és a tudott, az érzékelhető és az érzékelt közti különbségnek.

⁵⁰ Arisztotelész egy másik megfogalmazása szerint (*Az állatok részei* 687a18 skk.) az emberi kéz: szerszámok előállítására alkalmas szerszám. – Ennek analógiájára: az ész az a forma, amely az elgondolható formák lélekbeli jelenlétéért okságilag felelős. Ez természetesen nem zárja ki – pl. az érzékelhető formák esetében sem – hogy más is okságilag felelős lehessen a formák jelenlétéért. Végtére is a hasonlatban szereplő kéz sem kizárólagos oka az általa létrehozott szerszámok létezésének, a kéz a mesterség okságának keretei között fejt ki tevékenységét.